

В. Й. ДОВЖЕНОК

ФЕОДАЛЬНИЙ МАЄТОК В ЕПОХУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

I

На Русі феодальні відносини встановилися вже в IX ст., про що зазначав В. І. Ленін, коли писав, що в Росії кріпосництво держало мільйони селян в забитості з IX ст.¹

У даному разі В. І. Ленін мав на увазі не кріпосне право, яке з'явилося в пізніші часи феодального ладу, а особисту залежність селян від землевласника-феодала, яка, як прояв позаекономічного примусу, була типовою ознакою феодальних відносин. „Форми й ступені цього примусу, — писав В. І. Ленін, — можуть бути найрізноманітніші, починаючи від кріпацького стану і кінчаючи становою неповноправністю селянина“². Але треба підкреслити, що позаекономічний примус не був основною рисою феодалізму. З цього приводу Й. В. Сталін зазначає: „Звичайно, позаекономічний примус відігравав роль у справі зміцнення економічної влади поміщиків-кріпосників, проте, не він був основою феодалізму, а феодальна власність на землю“³.

Про панування феодальних відносин на Русі з IX ст. цілком певно свідчать писемні і археологічні джерела. Вони змальовують розвинене класове суспільство, в основі якого лежала феодальна земельна власність. Погляд на встановлення феодального ладу на Русі в IX ст. вже визнаний в радянській історичній науці і зараз немає потреби його доводити.

Про рівень поширення і розвитку феодального землеволодіння в Київській Русі в IX—X ст.ст. свідчать багаті поховання місцевої феодальної знаті цього часу. Характерною рисою цих поховань є наявність в них зброї, в зв'язку з чим їх називають дружинними похованнями. В радянській археологічній науці вже давно відкинута думка буржуазних вчених про те, що ці поховання належать представникам норманської дружини, яка нібито панувала над місцевим слов'янським населенням. Зараз вже цілком доведено приналежність так званих дружинних поховань представникам пануючого феодального класу місце-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 342.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

³ Й. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 40.

вого слов'янського населення. Зброя в руках цього класу була засобом панування над підлеглим населенням.

На території Київської Русі виявлено багато дружинних поховань, особливо біля визначних центрів Київської Русі, де в IX—X ст.ст. феодальні відносини були розвинені в більшій мірі, ніж в інших місцях. Проте вони зустрічаються і в інших місцевостях, віддалених від центрів. Показово, що групи курганів з так званими дружинними похованнями біля Чернігова пов'язуються з літописними селами, що тут знаходилися. Це дає підставу вважати чернігівських дружинників власниками літописних сіл.

На підставі вивчення чернігівських дружинних поховань Б. А. Рибаків прийшов до висновку, що „чернігівські бояри-воїни IX—X ст.ст. — це не натовп безземельних княжих мужів, що оточували князя, це землевласники, сюзерени своїх дружинників, господарі сіл, відомих нам з літопису, біля самих стін Чернігова“¹.

Особливий інтерес має найбільший і найбагатший чернігівський курган Чорна Могила, в якому, згідно з народними переказами, був похований чернігівський князь Чорний. Картина, розкрита розкопками цього кургана, дозволяє стверджувати, що він дійсно належав князю, який жив в першій половині X ст. і ім'я якого для нас залишилося невідомим. За своїм багатством Чорна Могила перевищує всі інші розкопані слов'янські кургани. Крім різних коштовних речей і зброї, що були покладені з покійником, в кургані разом з господарем була похована також і рабня, біля якої покладено 10 серпів.

Поховання в Чорній Могилі свідчить не лише про високий рівень майнового і соціального становища померлого, а й про те, що таке становище його було засноване на великому землеволодінні і хліборобському господарстві. Рабня з серпами, що похована разом з господарем, символізує велике феодальне господарство, основане на праці залежного населення.

Загальновідомі літописні свідчення про власні князівські городи і села, наприклад Вишгород — Ольжин град, село Ольжичі, городи Володимира Святославича, від яких він віддавав десятину на утримання церкви. Але в дійсності таких городів і сіл, що були в феодальній власності, існувало значно більше, ніж їх відомо з історичних джерел. Доказом цього є літописна згадка про городи древлянської землі, які належали, мабуть, древлянським князям і „лучшим мужам“. Розповідаючи про древлянські події 945—946 рр., літопис зазначає, що під владою древлянського князя Мала знаходилися дрібніші князі і „лучшие мужи“. Це були васали Мала, які за певних умов могли відокремитися від свого сюзерена, як це і сталося в 946 р. під час війни Ольги з древлянами. Звертаючись до обложених в Іскоростені древлян, Ольга говорила їм: „Вси гради ваши предашася мне и ялися по дань и делают нивы своя и земли своя, а вы хотите измерети гладом“². В городах, що прийняли підданство Ольги, природно вбачати ті пункти, в яких проживали древлянські князі і „лучшие мужи“ і які їм належали як власність.

У городах і селах, що знаходилися в феодальній власності, були господарства, які у писемних пам'ятках називаються дворами. Вони були центрами феодальних маєтків. Подібні двори згадуються у „Сказанні про князів Бориса і Гліба“, яке висвітлює події XI ст., але його відомості про феодальні двори відповідають більш раннім часам. У цьому творі розповідається про те, як Святополк Окаянний, після того як він убив брата Бориса, думав про своє становище, якщо йому не пощастить втриматися на великокнязівському столі: „И буду чуж престола отца моего, и жалость земля моя снесть мя, и поношения

¹ Б. А. Рибаків, Древности Чернигова, МИА, № 11, 1949, стор. 52.

² Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, Л., 1926, стор. 58.

нападут на мя, и княжение мое примет ин, и в дворах моих не будет живущего“¹. Отже, запустіння своїх дворів Святополк вважав великим лихом для себе, так само як і позбавлення князівства. Цілком імовірно, що подібні двори склалися з хором, про які згадує „Руська Правда“, де проживали власники дворів, з жител для дружинників і дворової челяді та з різних господарських приміщень.

Розвиток ремесла і торгівлі, зростання міст, збільшення неземлеробського населення в Київській Русі ставили завдання збільшувати виробництво продуктів для задоволення потреб населення, не зайнятого в сільському господарстві. В зв'язку з цим феодальний клас поширює і збільшує свої маєтки: тут починають виробляти продукти, і насамперед хліб, не тільки для задоволення потреб натурального господарства, а й на продаж.

Поширеня „Руська Правда“ змальовує велике феодальне господарство, яке обслуговується значним штатом економічної адміністрації і в якому працює велика кількість експлуатованого населення, що знаходиться в різних формах і на різних ступенях феодальної залежності.

Немає потреби наводити всі свідчення літописів про феодальні маєтки XI—XIII ст.ст. Наведемо лише найбільш яскраві приклади, які показують розміри господарства, продукція якого далеко перевищувала натуральні потреби феодала і тих, хто його оточував. Показові в цьому відношенні свідчення про двори Ігоря і Святослава Ольговичів на Путивльщині, які були пограбовані під час міжусобної війни в 1146 р. Про село Ігоря Ольговича читаємо: „Поидоста на Игореве село, идеже бяше устроил двор добре: бе бо тут готовизны много и в бретяницах и в погребях вино и медове и, что товару тяжкого всякого до железа и до меди, не тягли бяхут от множества всего того вывозити. Давидовичи же повелеста имати на возы себе и воем потом повелеста зажечи двор и церковь святого Георгия и гумно его, в нем же бе стогов 900“². В селі Святослава Ольговича Давидовичі пограбували „и скотнице и бретянице и товар, иже бе не мочно двигнути, и в погребях было 500 берковцев меду и вина 80 корчаг“³. Далі говориться, що була пограбована церква, в якій знаходилися срібні посудини і „платы служебные, а все шито золотом“ та ін. З двору Святослава Давидовичі забрали 700 душ челяді. Одночасно вони захопили стада Ігоря і Святослава, в яких було „кобыл стадных 3000, а конь 1000“⁴.

Важливо відзначити, що феодальні маєтки, подібні селам Ігоря і Святослава Ольговичів, в XI—XIII ст.ст. існували в Київській Русі в значній кількості на всій території. Як багато було феодальних маєтків в цей час і як густо вони вкривали територію, свідчить літописна згадка про загибель від пожежі дворів біля Вишгорода під час облоги його військами Мстислава Ізяславича в 1169 р. В цьому році внаслідок воєнних дій „на болоньи от Днепра зажгоша двор тысяцкого Давида, Радлов и инех 7 дворов сторе“⁵. Тисяцький Давид і боярин Радло належали до феодальної аристократії; ім'я власників інших семи дворів літопис не згадує, але можна припускати, що вони також належали представникам феодального класу, може лише менш заможним і відомим, ніж тисяцький Давид і боярин Радло, через що літописець не вважав потрібним згадувати їх кожного окремо. Таким чином, в околицях Вишгорода було спалено дев'ять дворів, з яких два безперечно належали великим феодалам і сім, — мабуть, дрібнішим землевласникам.

¹ Сергій Бугославський, Пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, 1928, стор. 10.

² Ипатьевская летопись, СПб, 1871, стор. 236.

³ Там же, стор. 237.

⁴ Там же, стор. 235.

⁵ Там же, стор. 365—366.

Треба думати, що в цьому відношенні Вишгород не був винятком серед інших феодальних центрів Київської Русі.

Основним археологічним джерелом для вивчення феодального маєтку в епоху Київської Русі є городища цього часу. В археологічній науці в другій половині XIX ст. Д. Я. Самоквасовим було обгрунтовано твердження про городища як місця населених пунктів. Це було значним науковим досягненням, бо вводило в науковий обіг нову дуже важливу категорію історичних джерел; такий погляд на городища дозволяв уявити ступінь заселеності території Київської Русі і загальний рівень культури. Але залишалося зовсім неясним, що являли собою ці населені пункти.

Етимологічно слово „городище“ визначає місце, де знаходився город. Отже, така назва давала підставу деяким вченим розуміти ці поселення по аналогії з містами (городами) — центрами ремесла і торгівлі. Існували також погляди на городища як на місця кріпостей, які будувала Київська держава для захисту своєї території. Деякі городища XI—XIII ст.ст. розглядалися також як місця феодальних замків, а деякі найбільш ранні — як місця укріплених поселень родових общин.

Питання про соціальну приналежність городищ Київської Русі не розроблено і зараз. Прийнято вважати (без певного обгрунтування), що городища цього часу залишилися від населених пунктів кількох категорій: укріплених поселень родових общин, тимчасових сховищ (рефугіуми), міст — центрів ремесла і торгівлі, феодальних замків. На нашу думку, можна говорити лише про дві соціальні категорії укріплених поселень епохи Київської Русі, від яких залишилися городища, — про міста і феодальні замки; одночасно вони були, звичайно, і кріпостями, бо функції захисту від ворожих нападів були характерними для всякого укріпленого пункту.

Укріплених поселень родових общин в епоху Київської Русі вже не було.

В умовах первісно-общинного ладу кожна родова община або плем'я були мало пов'язані в економічному і соціальному відношеннях з іншими подібними общинами і племенами. В таких умовах неможливо було організувати колективну оборону і взаємодопомогу в разі воєнних нападів ворога. Воєнні сутички відбувалися, очевидно, і між окремими сусідніми родами і племенами. Це викликало потребу укріплювати поселення, щоб запобігти раптовим нападам ворога і захистити себе і своє майно. Можна припускати, що розміри городищ цього часу відповідають чисельності тих колективів первісно-общинного суспільства, які їх будували. Як видно, таке значення мають городища осілого хліборобського населення лісостепової території I тисячоліття до н. е., а також городища в лісових районах Східної Європи другої половини I тисячоліття до н. е. і I тисячоліття н. е.

В епоху, коли племена об'єдналися в союзи племен і відокремленість окремих общин поступилася територіальним об'єднанням, з'явилися умови для колективної оборони в більш широких масштабах і зникла потреба укріплювати окремі поселення. Цей період у східних слов'ян на лісостеповій території почався десь на рубежі нашої ери і продовжувався до VIII—IX ст. Саме в час між III і IX ст. історичні джерела засвідчують на лісостеповій території існування політичних об'єднань. Мається на увазі антське політичне об'єднання IV—VI ст.ст., яке, за свідченнями візантійських письменників і археологічних джерел, має багато рис, що характеризують державу. Літопис і східні письменники засвідчують існування в цей час (VI—VII ст.ст.) політичного об'єднання на Волині під зверхністю дулібів, яке, очевидно, є тим самим об'єднанням, про яке згадують візантійські письменники. Від цього об'єднання В. О. Ключевський починав історію державного життя схід-

них слов'ян. Пізніше східні письменники засвідчують існування кількох територіальних об'єднань на східнослов'янській території — Славії, Куяби і Артанії. Східнослов'янські племена, які засвідчені в „Повести временных лет“, очевидно, являли собою в цей час також територіальні, а не родоплеменні об'єднання.

Для цього періоду на території Лісостепу виявлені лише відкриті неукріплені поселення. Це поселення культури полів поховань, які належать до першої половини I тисячоліття н. е., поселення другої половини I тисячоліття, які умовно можна назвати поселеннями пізньокорчоватського типу, поселення VII—VIII ст.ст. типу Пастирського і Луки Райковецької на Правобережжі і поселення цього часу типу Волинцевського на Лівобережжі. Всі вони розташовані переважно на рівних відкритих місцевостях, які зручні для ведення землеробського господарства. Проте відсутність укріплених поселень від рубежа н. е. до VIII—IX ст.ст. не означає, що в той час і на цій території не було потреби в захисті поселень. Навпаки, політична обстановка тих часів була особливо напруженою і вимагала особливих заходів по обороні населення. Але оборона відбувалася, мабуть, не кожною общиною зокрема, а військовою верствою суспільства і не шляхом укріплень окремих поселень, а силою зброї¹.

Укріплені поселення знову з'являються на території Лісостепу десь у IX ст. Вони, проте, були призначені для зовсім інших цілей, ніж укріплені поселення епохи первісно-общинного ладу. На цей час у східних слов'ян виникло феодальне землеволодіння, загострилися класові суперечності між землевласниками і селянами і почалася боротьба між феодалами за володіння землею. Землевласники будують замки для захисту від нападів інших феодалів. Ці замки були також засобом панування над навколишнім селянським населенням. Характерним явищем феодального часу є той факт, що основна маса поселень була неукріпленою; укріплені ж поселення призначалися не для всього населення, а лише для його привілейованої частини.

Іншого пояснення причин виникнення в IX ст. городищ на території Лісостепу після тривалого періоду існування лише відкритих поселень знайти неможливо.

Протягом I тисячоліття н. е. могли існувати укріплені поселення родових общин лише в найвіддаленіших і найвідсталіших районах на Півночі і по Поліссю, де тоді зберігалися ще пережитки первісно-общинного ладу. Але й тут вони могли існувати не пізніше IX ст. Для наступного часу укріплені поселення родових общин неможливі на всій території Київської Русі. Там, де родові укріплені поселення існували до часів Київської держави, з перемогою феодального ладу в Київській Русі вони, очевидно, перетворилися на феодальні замки. Можливо, що саме так і було з укріпленими поселеннями, залишками яких є городища роменсько-боршевської культури південно-східної частини Київської Русі.

Переважає більшість городищ епохи Київської Русі відзначається дуже невеликими розмірами; площа їх часто не перевищує 2000—3000 м². На такій площі могли вміститися лише дуже невеликі оселі. Хоча історичні джерела називають такі поселення „городами“, проте вони не були осередками ремесла і торгівлі. Назва „город“ в епоху Київської Русі не визначає соціального характеру поселення, бо так називали в той час всякий населений пункт, який був укріплений (огорожений), незалежно від соціального складу населення, яке в ньому проживало.

¹ Таке пояснення відсутності городищ на Придніпров'ї в антський період вперше висловив М. Ю. Брайчевський в 1951 р. в доповіді на конференції ІМК АН СРСР, присвяченій вивченню древньоруських міст.

В ІХ—Х ст.ст. лише деякі городи були містами — центрами ремесла і торгівлі; до них належать Київ, Новгород, Ладога, Чернігів, Смоленськ, Любеч і деякі інші.

В ХІ—ХІІІ ст.ст. кількість ремісничих і торгових центрів Київської Русі набагато збільшилася, але і в цей час не всі поселення, які називаються в джерелах „городами“, були насправді містами.

Отже, переважна більшість городищ епохи Київської Русі є місцями феодальних замків. Саме цим і пояснюється невеликий їх розмір, бо замок являв собою укріплене поселення переважно з одного двора, що складався з кількох приміщень — житла для господаря, жител для дружинників і челяді, господарських приміщень для різних служб.

Лише на непорозумінні засновано уявлення про городища як про місця тимчасових сховищ, куди збиралося навколишнє населення тільки в разі воєнної небезпеки, і які в звичайні мирні часи залишалися порожніми.

В дійсності такі сховища були зовсім непотрібні. В умовах тогочасної військової техніки під час воєнних нападів люди могли дуже легко захистити себе від ворога і без допомоги укріплень. Ліси, болота і інші природні сховища були значно кращими для перебування при небезпеці, бо тут можна було забезпечити себе водою і на деякий час навіть їжею.

Укріплення були потрібні для захисту насамперед майна і худоби жителів, які і намагався захопити ворог під час воєнного нападу. Але важко уявити, щоб під час небезпеки населення могло доставити майно і худобу в укріплені пункти. При раптових нападах для цього не було часу, та й на невеликих городищах не могло вміститися населення з майном і худобою навіть найближчих околиць. Отже, будувати укріплення могли лише для тих людей, які постійно в них проживали з своїм майном.

Завдання оборони території Київської Русі від нападів кочівників — печенігів і половців — висували потребу будівництва городів, що мали спеціальне оборонне призначення. Такі городи будував Володимир Святославич по Десні, Остру, Трубежу, Сулі і Стугні, а пізніше Ярослав Володимирович — по Росі, але ці оборонні пункти одночасно були і феодальними замками. В них жили дружинники з „лучшими мужами“, про яких згадує літопис, коли говорить про заселення городів, збудованих Володимиром. За військову службу „лучшие мужи“ і дружинники наділялися землею і правом експлуатувати селян, які населяли цю землю, отже, вони володіли городами і панували над навколишнім селянським населенням. За соціальною природою такі дружинники не відрізнялися від феодала-вотчинника, а такі городи за соціальним призначенням не відрізнялися від феодальних замків.

Прикладом феодального замка може бути Вишгород, про який в літопису під 945 р. згадується як про власний город княгині Ольги. Розкопки Вишгородського городища виявили досить численні залишки матеріальної культури часів Київської Русі і серед них деякі речі, які дозволяють відносити заснування Вишгорода не пізніше ІХ ст. н. е. З Х ст. біля Вишгородського феодального замка оселяється ремісниче і торгове населення, в зв'язку з чим Вишгород стає одним з визначних древньоруських міст.

До ІХ—Х ст.ст. відносяться Плісеське городище, Олеського району, Львівської обл.; Коростенське городище, Житомирської обл.; Городське городище, Коростишівського району, Житомирської обл.; Овруцьке городище, Житомирської обл.; городище на Княжій Горі в гирлі Росі та багато інших.

Овруцьке городище пов'язується з городом Вручій, який згадується літописом під 977 р. в зв'язку з оповіданням про міжкнязівську фео-

дальну боротьбу братів Ярополка і Олега Святославичів, а городище на Княжій Горі пов'язується з городом Родня, що згадується під 980 р. в зв'язку з оповіданням про боротьбу між братами Ярополком і Володимиром Святославичами. На прикладі Вручія і Родні простежується одна з функцій феодальних замків, а саме — функція захисту феодала від військ противника під час міжусобної боротьби.

У всіх згаданих замках життя продовжувалося на протязі всього періоду Київської Русі, до татарської навали, коли більшість з них була зруйнована і спалена.

Поряд з існуванням замків, що виникли в IX—X ст.ст., протягом всього періоду Київської Русі будувалися й нові замки. В XI—XIII ст.ст. феодальні замки густо вкривали всю територію Київської Русі, про що і дають приблизне уявлення карти древньоруських городищ.

Археологічні розкопки провадилися лише на деяких городищах і тільки одне з них, Райковецьке, було досліджене на всій його площі. Розкопки городищ, які провадилися в дореволюційний час, відзначалися низьким науковим рівнем, матеріал, здобутий розкопками, здебільшого не зберігся, а документація і звіти розкопок опубліковані не повністю. Але й те, що є в розпорядженні науки, дає можливість висвітлити деякі важливі сторони виробництва і організації феодального маєтку, які не висвітлюються писемними джерелами.

Зупинимося на результатах розкопок окремих городищ, які, на нашу думку, можуть бути типовими як городища-місця феодальних замків.

Княжа Гора знаходиться на правому березі Дніпра, поблизу того місця, де р. Рось впадає в Дніпро. Вона являє собою вузьку, довгасту височину, з стрімким схилом до Дніпра, глибокими ярами з двох боків і валом та ровом з напільного боку. Площа городища близько 2500 м², отже, визначається дуже невеликими розмірами. Розкопки городища, проведені М. Ф. Біляшевським в 1891—1893 рр., виявили велику кількість різних речей і будівельних решток, здебільшого часів Київської Русі, які, незважаючи на те, що городище було дуже пошкоджене скарбошукачами, а самі розкопки провадилися на недостатньому науковому рівні, дають підставу скласти загальне уявлення про життя на цьому городищі в епоху Київської Русі.

На городищі виявлено багато золотих і срібних прикрас, срібні грошові злитки та інші коштовні речі, що могли належати лише представникам заможної привілейованої частини суспільства. Загалом тут знайдено під час розкопок одинадцять коштовних скарбів¹, а також випадково або скарбошукачами знайдено багато окремих коштовних речей. Окремі скарби складаються з кількох десятків золотих і срібних прикрас майстерної роботи. На цій підставі М. Ф. Біляшевський справедливо писав про жителів Княжої Гори: „Розкіш і багатство знайдених прикрас дають підставу вбачати між жителями людей знатних і багатих, можливо, навіть з князівського роду; назва гори частково натякає на це“².

Важливо відзначити, що скарби та інші коштовні речі знаходилися на городищі в різних місцях, отже, вони належали різним особам. Це дає підставу твердити, що на городищі проживала не одна, а кілька заможних родин. Але одна з них відзначалася особливим багатством. Їй, очевидно, належала найкоштовніша прикраса, яка являла собою золоту головну пов'язку і складалася з окремих зв'язаних лоточків. На городищі знайдено одну таку прикрасу, в той час як інших менш коштовних прикрас було знайдено по кілька екземплярів.

Житла, що знаходилися на городищі, були розташовані двома рядами вздовж схилів; рештками жител є заглиблені в ґрунт площадки

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1892 г., изд. „Киевской старины“, 1893, стор. 12.

² Н. Беляшевский, Княжа Гора, „Киевская старина“, 1890, т. XXXI, стор. 501.

з печами, шириною близько 5 м. Таких площадок виявлено в 1891 р. 22 і ще кілька — в 1892 р. Характер речей, що знаходилися на площадках, свідчить про приналежність деяких жител до заможної верстви населення. Крім багатьох речей побуту, тут знайдені і коштовні прикраси, а в одній печі виявлено скарб, що складався з срібних сережок та інших прикрас¹. Окремим житлам відповідали господарські ями, яких було виявлено понад 30 з південно-східного боку городища; господарські ями розташовувалися в ряд, нижче вершини гори на 5—7 м. В кожній ямі були знайдені знаряддя, зброя, хатні речі, прикраси, рештки обгорілого зерна та ін.

М. Ф. Біляшевський звернув увагу на те, що ряд площадок-жител в одному місці переривається, тут не було також решток печей. Він пояснював це тим, що в цьому місці печі та інші рештки жител були знищені скарбошукачами. На нашу думку, таке пояснення неправильне, бо в інших місцях, також покопаних ямами скарбошукачів, рештки печей та інші сліди жител не були знищені.

Слід вважати, що там, де не було площадок-жител, існували інші, непоглиблені в ґрунт приміщення, більшого розміру, ніж ті, які представлені площадками, тому тут і було виявлено інший порядок чергування печей. Можливо, що тут знаходилися дерев'яні хорони господарів замка, які загинули від вогню, а рештки цих замків не були виявлені розкопками через зруйнованість культурного шару ямами скарбошукачів і недосконалість археологічної методики.

Серед речей, знайдених на Княжій Горі, була значна кількість предметів озброєння. Під час розкопок у 1891 р. знайдено 170 залізних наконечників стріл, дев'ять наконечників списів різної форми і величини, чотири перекладини від перехрестя мечів, шаблі, булави та ін. Чимало різної зброї було знайдено під час розкопок наступних років. Ці знахідки свідчать, що на городищі проживали дружинники, що підтверджується і виявленими кістяками людей, очевидно, військових.

На городищі знайдено кілька десятків людських кістяків. Деякі з них належать нашвидку похованим жителям, а переважна більшість — зовсім не похованим. На городище, очевидно, було зроблено воєнний напад, під час якого не можна було ховати вбитих, а після бою не залишилося людей, які б могли поховати загиблих.

На одному черепі видно сліди удару шаблі, на багатьох кістяках були сліди перелому кісток. „У одного індивіда, який, певно, мав воєнний характер, — пише Біляшевський, — нижня щелепа була перебита майже посередині; після вона зрослася, але її володар назавжди позбавився кількох зубів“². Отже, на Княжій Горі загинули люди, які неодноразово бували в боях і одержували поранення. Слід вважати, що це були дружинники князя або великого боярина, які проживали в замку свого господаря.

Наведені спостереження дозволяють вважати Княжу Гору місцем феодального замку, який тут існував в епоху Київської Русі. Тут жив князь або інший великий феодал; разом з ним в замку жили його дружинники. Тут був основний центр феодального господарства, яке належало князю або іншому великому феодалу.

Дружинники, які проживали на Княжій Горі, очевидно, також мали своє господарство. На це вказують знахідки знарядь праці на місцях жител. Кожне житло, що належало дружинникові, було відокремлено в господарському відношенні одиницею.

¹ Н. Биляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., изд. „Киевской старины“, 1892, стор. 17.

² Там же.

Загальновідоме положення про осідання дружинників епохи Київської Русі на землях в зв'язку з розвитком феодальних відносин. Дружинники, які в епоху виникнення Київської держави за військову службу одержували від свого господаря — князя чи великого боярина — утримання готовими продуктами або право збирати з населення данину, з розвитком феодальних відносин почали одержувати землі, заселені землеробським населенням, і право експлуатувати селян, що жили на цих землях. Джерелом існування дружинників стало власне господарство, основане на землі, одержаній в лен, дружинники перетворюються в дрібних землевласників-феодалів, які знаходилися в феодальній залежності від великого землевласника. Такі дружинники могли засновувати своє господарство на деякій віддалі від маєтку сюзерена і проживати в самому замку сюзерена, якщо останній вважав зручнішим тримати свою дружину або окремих дружинників завжди біля себе. Особливо це було потрібно в місцевостях, які зазнавали частих воєнних нападів. Поросся, де знаходиться Княжа Гора, як відомо, було об'єктом постійних нападів половців, і тут особливо потрібно було тримати військову силу завжди напоготові. Саме цим треба пояснювати існування на Княжій Горі жител окремих дружинників.

На Княжій Горі знайдено велику кількість різноманітних знарядь праці. Це городище є одним з найбільш відомих і багатих археологічних пунктів. Воно довгий час було головним джерелом для вивчення різних галузей виробництва в епоху Київської Русі. На жаль, М. Ф. Біляшевський не зазначає точного місця знахідок окремих знарядь.

Із землеробських знарядь у 1891 р. знайдено чотири наральники і лемеші, шість чересел, шість кіс, вісімнадцять серпів, три заступи та інші знаряддя¹. Знарядя тут виявлено більше; частина їх була знищена скарбощукачами, частина виявлена розкопками в інші роки, але не зазначена в звітах. Здається, що землеробські знаряддя знаходилися в переважній більшості за межами городища, тобто належали не тому населенню, що жило в замку, а тому, що жило біля замка на селищі. Така думка, правда, не дуже ясно відбита у Біляшевського, який писав, що „Княжа Гора, або, швидше, селище біля неї (курсив наш — В. Д.) було заселене землеробами; на це вказують знайдені у великій кількості серпи, коси, кирки, що відрізняються від сучасних“².

На самому городищі знайдені ремісничі знаряддя. Загальна кількість знайдених знарядь нам невідома; в 1891 р. знайдено велику наковальню, чотири малі наковальні, великий ковальський молот, три менші ковальські і слюсарські молотки, чотири напилки, пробії, зубила, ковальські клещі, вісімнадцять сокир, три долота, стамеску, три свердла, два струги, рубанок та інші знаряддя³. Серед цих речей є повний асортимент ковальських, слюсарських і деревообробних інструментів, які вказують на існування тут окремих майстерень з різних галузей ремесла. Очевидно, це були майстерні, що належали господарю замка і обслуговували господарські, військові та інші потреби господаря замка та його дружинників, які тут проживали.

Подібним до городища на Княжій Горі за своєю соціальною приналежністю є городище в с. Сахновці, Корсунь-Шевченківського району, Київської області. Воно знаходиться на лівому березі Росі на високій горі, яка відома під назвою Дівич-Гора. Гора підіймається над рівнем річки на 120 м і має дуже стрімкі схили. Площа вершини гори, на якій знаходиться городище, відзначається невеликими розмірами — близько 2000 м².

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., изд. „Киевской старины“, 1892, стор. 32.

² Н. Беляшевский, Княжа Гора, „Киевская старина“, 1890, т. XXXI, стор. 501.

³ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., стор. 37.

Завдяки своєму топографічному положенню поселення на Дівич-Горі було мало доступним для ворога. Крім того, воно ще було укріплене фортифікаційними спорудами: по краю городища, над схилами, виявлено рештки стіни, що складалася з двох дерев'яних паралельних зрубів, між якими була засипана і утрамбована земля.

Розкопки городища на Дівич-Горі, проведені в 1901 р. аматором-археологом В. Є. Гезе, відзначалися дуже низьким науковим рівнем. Під час цих розкопок весь культурний шар на городищі був скинутий вниз, під гору, без наукових спостережень і без фіксації речей і решток будівель, які виявлялися під час розкопок. Були вибрані лише окремі речі, причому не зверталось уваги на умови, в яких вони знаходилися. Лише в окремих випадках В. Є. Гезе відзначив деякі помічені ним факти, що мають важливе значення для розуміння соціальної приналежності городища.

Нам невідомо, чи були виявлені на самому городищі рештки жителів, які є найважливішими фактами для встановлення суспільної приналежності жителів. Але є інші факти, що дозволяють відповісти на це питання більш-менш точно. На невеликій площі городища виявлено велику кількість різних побутових речей і прикрас, в тому числі багато дуже коштовних золотих і срібних, які могли належати лише представникам заможної суспільної верхівки. Тут же знайдені великі зернові ями, в які вмещалося по кілька центнерів зерна.

Особливу увагу звертає на себе знайдена скарбощукачем золота діадема. Це головна прикраса, яка складається з кількох стулок. На кожній з них технікою перегородчастої емалі зображені орнаментальні мотиви, а на середній стулці — фігура людини з короною на голові. Подібні прикраси в епоху Київської Русі могли належати лише представникам князівського роду. Важко припустити, що ця прикраса потрапила на Дівич-Гору випадково. Вірогідніше вважати, що тут проживала князівська сім'я, отже, господарем замка на Дівич-Горі був один з древноруських князів.

У феодальному замку на Дівич-Горі знаходилися дружинники, принаймні, вони були тут під час воєнного розгрому. Про це свідчать рештки кольчуги та знахідки зброї — дві шаблі, сім частин від шабель, сім списів, близько 200 наконечників стріл, булави та ін.¹ Можливо, що військова дружина проживала у замку постійно, як це було на Княжій Горі. Підставою для такого припущення є наявність замків і ключів (було знайдено 36 замків і 31 ключ під час розкопок 1901 р. і кілька екземплярів під час розвідки 1949 р.). Очевидно, на Дівич-Горі проживало кілька власників. Такими власниками могли бути дружинники. Постійна воєнна небезпека, пов'язана з місцеположенням замка поблизу половецького степу, вимагала повсякчасної присутності тут військової сили.

Рештки жителів та господарських приміщень виявлені на східному схилі Дівич-Гори, де вони розташовувались на кілька десятків метрів нижче укріпленої площі городища. Тут схил гори має кілька уступів — площадок, які цілком зручні для розташування господарських і жилих будов. Загалом у 1901 р. на схилах було виявлено 30 жителів; розвідкою 1949 р. виявлено ще одне житло епохи Київської Русі біля східного підніжжя Дівич-Гори. Отже, біля замка на Дівич-Горі існувало неукріплене поселення, де жили люди, що належали до іншого суспільного класу, ніж жителі самого замка.

Житла на цьому поселенні являли собою невеликі приміщення, площею 15—20 м², заглиблені в ґрунт від кількох десятків сантиметрів

¹ Архів ЛОИИМК, д. № 65/1901, О разрешении г-ну В. Е. Гезе на производство археологических раскопок в Киевской губернии.

до 1,5 м, з глинобитними печами. Деякі приміщення не мають решток печей, — як видно, це були господарські будівлі. В житлах і господарських приміщеннях знайдено різні знаряддя. У 1901 р. тут виявлено сім наральників і лемешів, вісім кіс, чотири серпи, вісім ножиць для стриження овець, два залізні кінські пута, два ковальські молотки, чотири менші молотки, два ковадла, двоє кліщів, бронзовий штамп для прикрас, п'ять тесел, бурав, долото та інші знаряддя. Ці речі свідчать, що жителі поселення займалися землеробством і ремеслом.

Городище на Дівич-Горі, як і на Княжій Горі, загибло від пожежі під час воєнного нападу, очевидно, татарської навали. Розкопками виявлено картину воєнного розгрому, знайдено кістяки загиблих в бою людей; в 1949 р. розвідковим розкопом автор цієї статті виявив поховання, в хребті кістяка якого стирчав наконечник стріли.

Феодальний замок існував на городищі в с. Райки, Бердичівського району, Житомирської обл. На городищі, яке має площу 3000 м², виявлено 23 житлово-господарські комплекси, кожний з яких складається з житла і одного або двох господарських приміщень¹. На цій підставі можна говорити, що на городищі проживало 23 окремі сім'ї.

Житла і господарські приміщення були розташовані по краю городища навкруги. Вони будувалися одноразово з фортифікаційними спорудами і конструктивно становили з ними одне ціле.

В усіх житлах і господарських приміщеннях виявлені знаряддя праці — в більшості землеробські і в деяких і ремісничі; виявлені також рештки ремісничих майстерень. В кожному комплексі знайдені запаси продуктів, різні хатні речі, посуд, рештки одягу, прикраси та ін. На Райковецькому городищі знайдено 22 наральники і лемеші, 113 серпів, 33 коси, 76 сокир, 106 кістяків коня, 120 кістяків бика, 112 кістяків вівці і 99 кістяків свині. Важливо відзначити, що речі і кістяки тварин були майже в однаковій кількості в кожному житлово-господарському комплексі. Вони відповідають дійсній кількості тварин і знарядь, що були під час воєнного нападу і загибелі укріпленого пункту, яка сталася під час татарської навали.

Не можна думати, що тут проживало феодально залежне населення, наприклад челядь феодального двору. Таке розуміння буде суперечити фактам, які змальовують кожну сім'ю як самостійну господарську одиницю. Кожна сім'я володіла значною кількістю різного майна, чого не могла мати челядь. У багатьох житлах знайдені золоті і срібні прикраси, які аж ніяк не дозволяють припускати, що мешканці цих жител належали до феодальної челяді.

Так само не можна думати, що тут проживало сільське землеробське населення Київської Русі, яке відоме в історичних джерелах під назвою смердів. Характерною ознакою смерда є власне парцельне господарство, незалежно від того, знаходився чи не знаходився смерд в особистій залежності від феодала, відробляв він панщину в маєтку феодала чи віддавав йому натуральну данину. Планування жител на городищі суперечить уявленням про житло і господарство смерда, яке складається на підставі писемних джерел, наприклад „Руської Правди“ або відомого літописного тексту промови Володимира Мономаха на Долобському з'їзді князів у 1103 р.

Житла на Райковецькому городищі, однакові за планом і поєднані в одну систему з оборонними спорудами, будувалися, очевидно, великим чи удільним князем з воєнно-оборонною метою. Під час будівництва оборонних споруд ураховувалися житлові та господарські потреби в приміщеннях для тих людей, які повинні були тут проживати і нести військову службу. Загальновідомі факти будівництва вели-

¹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 33.

кими київськими князями городів на території, що межувала з Степом, для оборони Київської Русі від нападів кочівників. Як видно, подібні городи-укріплення будувалися не лише великими київськими князями і не лише для оборони від нападу кочівників, а й удільними князями для оборони від усяких воєнних нападів, в тому числі від нападів інших феодалів.

Житла Райковецького городища належали, певно, воїнам-дружинникам, які знаходилися на військовій службі у київського великого князя або в удільного князя. За свою службу дружинники одержували від князя землю та право експлуатувати селян, що обробляли цю землю.

Дружинники Райковецького городища належали до тих землевласників, які знаходилися на найнижчому ступені феодальної ієрархічної шкали. Можна думати, що в часи, вільні від військових обов'язків, дружинники самі працювали в своєму господарстві, чим і пояснюється знаходження знарядь праці в кожному житлово-господарському комплексі. Але основні роботи в їх господарствах виконувалися смердами, які проживали в розташованих поблизу городища поселеннях.

Райковецьке городище не є винятком. Подібними до нього за своєю будовою і, очевидно, соціальним призначенням є Городське і Колодяжинське городища. Розкопки цих городищ виявили таку саму систему жител, поєднаних з фортифікаційними спорудами, що розташовувалися навкруги по краю городища. В житлах у господарських приміщеннях на цих городищах також виявлені знаряддя праці, господарські речі і прикраси.

Постає питання, чи проживав на Райковецькому городищі сам власник замка? На городищі виявлено одне житло, яке відрізняється від інших своїм багатством. Тут знайдено керамічні плитки, що прикрашали житло, та більшу кількість господарських і побутових речей та прикрас. Але воно не відрізнялося від інших жител ні розміром, ні конструкцією; як і інші житла, воно входило в систему житлово-господарських комплексів, пов'язаних з фортифікацією. Це житло за своїми ознаками не могло належати великому землевласникові, власнику замка. На Райковецькому городищі не знайдено коштовних прикрас, подібних до знайдених на Княжій Горі та Дівич-Горі, які б могли належати князю чи іншому великому феодалу.

Є підстави вважати, що на Райковецькому городищі проживав не власник замка, а його тіун, якому, певне, і належало те житло, що відрізняється від інших своїм багатством. Тіун управляв феодальним маєтком та керував дружиною, що знаходилася в замку. Про те, що князі Київської Русі віддавали свої маєтки в управління тіунам, є свідчення літературних джерел. Наприклад, в церковному уставі Володимира згадується, що тіуни управляли городами, які знаходилися у феодальній власності Володимира Святославича; князівські тіуни, що управляли селами, згадуються в „Моленії Даніїла Заточника“; під 1146 р. Київський літопис згадує київського тіуна Ратьшу та вишгородського тіуна Тудора, на яких скаржилися кияни і вишгородці.

Рештки феодального замка були виявлені на городищі Шаргород, біля с. Шарки, Ольшанського району, Київської обл., що частково було розкопано В. Хвойком¹. Це городище має дуже великі розміри, які не характерні для феодального замку, але в його східній частині є окреме укріплення, що охоплює площу близько 1000 м². В межах цього укріплення В. Хвойко розкопав рештки житла, яке, судячи з його розмірів, планування і знахідок, наприклад полив'яних облицьовувальних плиток, що були декоративними деталями жител заможних осіб, належало пред-

¹ В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 110.

ставнику феодального класу. Біля жител знаходилися господарські приміщення; одне з них, яке було розкопано, являло собою кінську стайню. За всіма даними, в межах окремого невеликого укріплення існував господарський двір, в якому жив господар-феодал і де знаходилися господарські служби.

За межами укріпленого феодального двору-замка було поселення, де проживало переважно ремісниче населення, про що свідчать розкопки В. Хвойко за межами дитинця. Площа цього ремісничого поселення була укріплена ровом і валом.

Шаргородське городище складається з двох частин — більшої частини, „кромного города“, де проживало міське населення, і меншої частини — „дитинця“, або замка, де жив феодал. Таким поділом характеризується більшість городищ епохи Київської Русі, де існували міста і разом з тим — феодальні замки.

Вказані городища, на нашу думку, можна поділити на дві групи.

До першої групи треба віднести городища, аналогічні тим, які знаходяться на Княжій Горі і Дівич-Горі. Ці городища — місця феодальних замків, де знаходилися центри феодального господарства і резиденції феодалів, де разом з господарем замка проживала військова дружина і феодальна челядь. Вони були центрами феодальних вотчин. Характерною зовнішньою рисою городищ цієї групи є їх невеликі розміри і наявність біля них відкритих неукріплених поселень. Таких городищ є більшість з відомих на території Київської Русі.

До цієї групи належать городища, подібні до Райковецького. Зовнішньо вони майже нічим не відрізняються від городищ першої групи. Специфічною ознакою їх в соціальному відношенні є те, що вони були основним центром господарства і місцем проживання не самого землевласника, а його тіуна та цілої групи дрібних землевласників, які знаходилися на військовій службі у великого феодала.

До другої групи належать городища, подібні до Шаргородського. Вони являють собою місця укріплених ремісничих і торгових поселень. Характерною ознакою цих городищ є їх великі розміри і поділ укріпленої території на „дитинець“ та „кромний город“. На таких городищах в епоху Київської Русі існували міста. Дитинець на таких городищах треба розуміти як резиденцію князя — політичний центр і одноразово-феодальний замок, що існував у місті.

Археологічні матеріали, виявлені розкопками городищ, дозволяють скласти загальне уявлення як про господарство, так і про деякі важливі сторони організації феодального маєтку епохи Київської Русі.

У феодальному маєтку зосереджувалися різні галузі виробництва, що характерно для феодального господарства, яке в основному було натуральним. Але найважливішою галуззю було землеробство, — досить згадати двір Ігоря Ольговича на Путивльщині, в якому знаходилося 900 стогів хліба.

За „Руською Правдою“ феодальний маєток — насамперед господарство землеробське. Статті про „ролейну межу“ і „межний дуб“ свідчать про наявність орного поля в господарстві феодала. На цьому полі працювали „ролейні закупи“ та інші категорії феодально залежного населення. Серед вотчинної адміністрації головну увагу „Руська Правда“ приділяє сільському і ротайному старостам, які наглядали за сільсько-господарськими роботами.

Археологічні матеріали свідчать також про землеробство як основну галузь господарства феодального маєтку. Відомо, що В. В. Хвойко, на підставі розкопок городищ, які за всіма ознаками були місцями феодальних замків, зробив висновок про першорядне значення землеробства в епоху Київської Русі. Він писав, що „жителям Середньої Над-

дніпрянщини слов'янської епохи було відомо багато галузей виробництва, але ремесла не були головною формою праці місцевого населення — найголовніше значення все ж таки мало землеробство та тваринництво. Це підтверджується досить численними знахідками різних господарських знарядь: залізних наральників, мотик, серпів, кіс та інших речей, які були виявлені в городищах і могильниках цього часу, а також і знахідками великої кількості зерен хлібних злаків, що часто зберігались в особливих приміщеннях¹. Зараз ці висновки підтверджено новими даними. Найбільш переконливими з них є дані розкопок Райковецького городища, де в кожному житлі знаходилося сільськогосподарське знаряддя.

Археологічні пам'ятки показують не лише панівне значення землеробства в феодальному господарстві, але і технічний рівень цієї галузі виробництва. І в цьому відношенні археологічні пам'ятки є особливо важливим історичним джерелом, бо лише вони конкретно свідчать про рівень техніки виробництва. Знахідки залізних частин від плугів та інших знарядь, а також озимих і ярих злаків дають підставу стверджувати існування в Київській Русі досконалого плуга з коліщатим передком, череслом і відвалом, а також трипільної системи землеробства.

Скотарство було другою галуззю сільського господарства в маєтку феодала; воно було щільно пов'язане з землеробством, бо ґрунтувалось на землеробській кормовій базі і забезпечувало землеробство тягловою силою. Ця галузь добре відображена в писемних джерелах і висвітлюється археологічними пам'ятками. Багато статей „Руської Правди“ говорять про охорону стада від крадіжок. Існували маетки, які мали великі табуни свійських тварин, наприклад, у маєтках Ігоря і Святослава Ольговичів випасалось 4000 коней. На кожному городищі під час розкопок виявлено велику кількість кісток тварин, які є кухонними покидьками. На тих городищах, що загинули раптово під час воєнних нападів, знаходяться цілі кістяки різних тварин; тварини ці належали, очевидно, власникам замків.

Поширеною категорією археологічних знахідок на городищах є речі, що належать до ремісничих знарядь. Ремесло в першу чергу концентрувалось в містах, але ремісничі знаряддя і рештки майстерень виявлені на кожному городищі — місці феодального замка, де провадилися археологічні розкопки.

Феодальний маєток в Київській Русі був замкненою господарською одиницею. Але це не виключало можливості того, що деякі вироби феодального маєтку надходили у продаж; до таких виробів в першу чергу належав хліб, про що є досить відомостей у писемних джерелах Київської Русі, а також свійські тварини. І справді, не для власних потреб феодала та його дворової челяді було 900 стогів хліба у Ігоря Ольговича. Також не для власних потреб братів Ольговичів були призначені 4000 коней, що випасались в їх табунах.

Є підстави вважати, що на продаж надходили і деякі ремісничі вироби, виготовлені у феодальних маєтках. Підставою для такого припущення є знахідки посуду з князівськими клеймами („знаки Рюриковичів“) на різних городищах і поселеннях Київської Русі. Отже, продукція ремісничих майстерень феодальних маєтків поширювалася за межі тих пунктів, де знаходилися ці маєтки, іншими словами, надходила у продаж навколишньому населенню.

На городищах, що були містами феодальних замків, завжди під час розкопок зустрічаються рештки невеликих жител, заглиблених у ґрунт і бідних за кількістю інвентаря. Важливо встановити, яке насе-

¹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 61.

лення проживало в цих житлах, бо від цього залежать висновки про соціальний стан населення феодального двору в епоху Київської Русі.

Є підстави вважати, що у феодальних замках, крім самого господаря замка і його дружинників, проживало обслуговуюче населення.

Челядь, мабуть, прислужувала феодалу і його сім'ї у побуті, працювала у різних господарських службах, що концентрувалися у дворі, наглядала за роботами у господарстві та ін. До цієї категорії населення слід віднести і ремісників, що працювали у феодальному дворі і виробляли різні речі для господарських, побутових і військових потреб феодала.

Знаряддя, за допомогою якого челядь виконувала різні роботи, певна річ, належало господарю маєтку. Але це знаряддя могло постійно знаходитися у користуванні тих, хто ним працював, як це було характерно і для феодального маєтку пізніших часів. Цим треба пояснити знахідки знарядь праці в бідніших житлах, що належали, видимо, челяді.

Можливо, що дворова челядь виконувала і якісь польові роботи, але вона не була основною робочою силою у феодальному маєтку.

Характеризуючи феодальне господарство епохи кріпосництва, В. І. Ленін писав: „Суть тодішньої господарської системи полягала в тому, що вся земля даної одиниці земельного господарства, тобто даної вотчини, поділялась на панську і селянську; остання віддавалась у наділ селянам, які (одержуючи крім того й інші засоби виробництва — наприклад, ліс, іноді худобу і т. п.) своєю працею і своїм реманентом обробляли її, одержуючи з неї своє утримання“¹.

Селяни, що мали своє господарство (в епоху Київської Русі це були смерди), були головною робочою силою феодальних маєтків. І, дійсно, населення, що проживало безпосередньо в феодальному замку на Княжій Горі, на Дівич-Горі та в інших подібних місцях, було недостатньо для виконання всіх польових робіт, що провадилися в господарстві маєтку. Достатня ж для цього кількість населення не могла б вміститися на дуже малій площі тих городищ, які були місцями феодальних замків. Але, судячи з великої кількості коштовних речей, що зустрічаються на Княжій Горі, Дівич-Горі та інших городищах, феодальні маєтки приносили їх власникам великі прибутки і, отже, відзначалися великими розмірами. Таким чином, джерелом збагачення власників феодальних маєтків треба визнати працю того населення, яке проживало поза межами замка, працю феодально залежних смердів. Саме в такому розумінні згадував про смердів В. І. Ленін, коли зазначав, що „землевласники кабалили смердів ще за часів „Руської Правди“².

Смерди — це основна маса сільського населення Київської Русі, що володіла своїми знаряддями праці, своєю худобою і вела своє господарство. В процесі розвитку феодальних відносин смерди потрапляли в феодальну залежність, підлягали різним формам феодальної експлуатації. Історичні джерела знають смердів в різних соціальних становищах: вільних і особисто залежних, зобов'язаних відробітками і натуральними данинами, але завжди мають на увазі наявність у них власних засобів виробництва і власного господарства.

Про господарство смерда і залежність від цього господарства прибутків феодала досить яскраво говорить в літописному оповіданні про дискусію між Володимиром Мономахом і дружиною Святополка Ольговича на Долобському князівському з'їзді в 1103 р., що виникла в питанні про час походу на половців. Тут були згадані поля смерда, його кінь, його майно і сім'я. З дискусії випливає, що прибутки феодала були в прямій залежності від справності господарства смерда і від його праці на полях феодального маєтку. Лише такою залежністю можна

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 155.

² Там же, стор. 167.

пояснити, чому на Долобському з'їзді так багато було приділено уваги коню смерда і чому дружина Святополка так турбувалася, щоб не відри- вати смерда від польових робіт.

Якщо історична наука має в своєму розпорядженні певну кількість археологічних пам'яток, більш-менш достатню для уявлення про життя і побут представників феодального класу Київської Русі і міських реміс- ників, то цього не можна сказати про пам'ятки найчисленнішої соціаль- ної категорії населення Київської Русі — смердів. Відкриті неукріплені поселення, де проживали смерди, майже зовсім не вивчалися — їх вивчення тепер ще тільки починається. Ніхто до цього часу спеціально не займався виявленням і фіксацією сільських поселень епохи Київської Русі — на них зверталась побіжна увага лише в зв'язку з вивченням городищ. Ще гірше стоїть справа з археологічними розкопками на сіль- ських поселеннях: розкопано лише кілька жител на окремих поселен- нях, що знаходяться поблизу деяких городищ. Зовсім нічого невідомо про поселення, що знаходилися далеко від городищ.

Таке становище заважає історичній науці скласти певну картину про господарство смердів і умови їх життя тим більше, що смердам приділялося дуже мало уваги і у писемних історичних джерелах.

Наявні археологічні матеріали свідчать, що кожне городище епохи Київської Русі не було ізольованим від сільських поселень. Навпаки, там, де є городище, завжди на невеликому віддаленні від нього і без- посередньо біля нього виявляють сільські поселення. Немає потреби для підтвердження цього наводити окремі факти, бо в дійсності не було зовсім таких городищ, які не пов'язувалися б територіально з сільськими поселеннями. Ці факти свідчать про те, що феодальні замки будувалися в місцевостях, густо заселених селянами-смердами, які експлуатувалися в феодальних маєтках.

Розкопками жител на сільських поселеннях, проведених біля деяких городищ, встановлено, що ці житла були відокремленими одиницями в побутовому і господарському відношеннях. Така відокремленість озна- чає, що кожна окрема сім'я, що проживала в цих житлах, вела своє власне господарство і мусила мати необхідні для цього засоби вироб- ництва — в першу чергу знаряддя і худобу. Є підстава вважати, що смердам належала більшість знарядь праці, особливо землеробських, що походять з Княжої Гори, знайдених не на самому городищі, а за межами укріплень — в житлах на схилах гори і біля її підшви. Цілком імовірно також, що смердам належали землеробські знаряддя з Дівич- Гори, які були знайдені на східному схилі і на сідловині між Дівич- Горою і горою Дехтярною в так званих ямках. Ці ями є рештками жител і господарських приміщень сільського населення — смердів. Таких ямок В. Є. Гезе розкопав 30. Рештки заглибленого в ґрунт житла, що належало, мабуть, смерду, були розкопані під час археологічної роз- відки 1949 р.

Звертає на себе увагу скарб залізних речей, знайдений на Княжій Горі, який складався з лемеша, серпа, долота, стамески і деяких побу- тових залізних речей¹. Не викликає сумніву, що ці речі були принесені з іншого місця і тут заховані. Речі знаходилися вкупі і були загорнуті у полотно. Навряд, щоб зазначені речі були зібрані до купи і заховані одним з жителів замка — в такому разі буде незрозумілим, чому лише ці залізні речі знайдені у вигляді скарбу, в той час як інші знаходились поодинокі в різних місцях. Імовірніше припускати, що ці речі були при- несені в замок під час воєнної небезпеки (татарської навали) якимсь жителем сільського поселення, розташованого в околицях замка.

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., „Киевская старина“, 1892, т. XXXVI, стор. 76.

Феодальний замок під час воєнної небезпеки був місцем укриття навколишнього населення, що працювало у маєтку господаря замка або платило йому данину. Про таку роль древньоруських городів-замків неодноразово згадують літописи, розповідаючи про воєнні події в часи Київської Русі. Смерд, що проживав у відкритому поселенні, ховаючись від ворога в замку, міг захопити з собою і деякі речі з свого господарства, що були для нього найбільш цінними. Такими речами у смерда, насамперед, були землеробські, а також деякі інші знаряддя, необхідні в його господарстві (долото, стамеска та ін.). Можливо, що знаряддя, які були виявлені під час розкопок не в житлах чи господарських приміщеннях, а окремо, як поодинокі знахідки, могли приноситись в замок під час небезпеки смердами, що жили в околицях замка. Люди, що ховалися в замку, загинули в бою з ворогом, а їх речі залишилися тут до того часу, поки не були виявлені археологічними розкопками.

Відносини між власником замка і жителями сільських поселень, розташованих в околицях замка, були відносинами панування і поневолення.

В. И. ДОВЖЕНОК

ФЕОДАЛЬНОЕ ИМЕНИЕ В ЭПОХУ КИЕВСКОЙ РУСИ В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Резюме

Феодальное имение возникло в Киевской Руси одновременно с возникновением феодализма. Оно отражено в древнейших русских письменных источниках и в археологических памятниках IX—X вв.

Административным и хозяйственным центром феодального имения был двор, известный в письменных источниках под собственным именем или под именем города, если он был укреплен и являлся феодальным замком. Местами феодальных замков являются многие городища эпохи Киевской Руси, которые представляют собой основной археологический источник для изучения феодальной вотчины этого времени. По социальному значению городища эпохи Киевской Руси в основном можно подразделить на две категории — места феодальных замков, которых большинство, и места городов в собственном смысле слова — центров ремесла и торговли, — к которым относится меньшая часть городищ, наиболее крупных по размерам, с ремесленным посадом. Неосновано и противоречит историческим данным мнение некоторых историков и археологов о том, что часть городищ эпохи Киевской Руси является местами укрепленных поселений родовых коллективов, а часть их представляет собою места убежищ, которые в обычное время оставались необитаемыми и где укрывалось окружающее население в периоды военной опасности.

Древнерусские летописи упоминают о некоторых городах Киевской Руси как о феодальных замках. В таком значении упоминаются Вышгород, Родня, Вручий и др.

Наиболее изученными в археологическом отношении являются феодальные замки, находившиеся на Княжей Горе в устье р. Роси (предполагаемое место Родни), на Девич-Горе на Роси, в с. Сахновке и на Райковецком городище на р. Гнилопяти.

Археологические материалы, добытые раскопками на этих городищах, а также на некоторых других, позволяют осветить особенности хозяйства и организации феодального имения эпохи Киевской Руси, которые неизвестны по письменным источникам. Феодальные замки на

Княжей Горе и Девич-Горе были резиденциями крупных феодалов и хозяйственными центрами феодальных вотчин. Здесь же проживала челядь, обслуживающая феодала. В замке на Княжей Горе проживали дружинники, представляющие военную силу феодала, которые, очевидно, вели свое хозяйство на земле, принадлежавшей владельцу замка. Эти городища были, очевидно, центрами вотчинных феодальных владений.

На Райковецком городище не оказалось ничего, что прямо указывало бы на проживание крупного феодала. Особенности планировки жилищ и предметы, обнаруженные на этом городище, позволяют считать, что здесь жили дружинники, находившиеся на службе у крупного феодала и наделенные последним землей и правом эксплуатировать крестьян, обрабатывавших эту землю. Здесь же проживал тиун, который управлял хозяйством феодала и руководил его дружиной.

В феодальных имениях сосредоточивались разные отрасли хозяйства; основной отраслью было земледелие. В замках находились ремесленные мастерские; здесь же проживали феодально зависимые ремесленники, входившие в состав дворовой челяди. Земледельческие работы феодального хозяйства выполняло, главным образом, население, которое проживало в сельских неукрепленных поселениях. Это население вело свое хозяйство, владело скотом и орудиями труда, с помощью которых и обрабатывало землю в хозяйстве феодала. Археологическое изучение сельских поселений позволит в дальнейшем представить более конкретно размеры крестьянского хозяйства, а также степень и формы феодальной эксплуатации крестьянского населения.
